

Radu Ponta

Christine Mengin, ed.,

Le Corbusier. L'œuvre à l'épreuve de sa restauration

Éditions de la Villette, Colecția

„Fondation Le Corbusier”, 2017, 208

pagini, inclusiv 271 ilustrații

ISBN 978-2-915456-99-8

¹ Editarea volumelor operelor complete sub îngrijirea lui Willy Boesiger începe în timpul vieții lui Le Corbusier și se continuă cu regularitate până la apariția ultimului volum, în 1970, la cinci ani după momentul dispariției autorului.

² Despre inițiativa care a pus bazele Fundației Le Corbusier, Beatriz Colomina notează că el ... *decide foarte devreme că toate urmele operelor sale, și ale persoanei sale, trebuie păstrate. Astfel, păstrează tot: corespondență, facturi de telefon și de electricitate, facturi de la curățătorie, extrase bancare, cărți poștale, documente juridice, ... poze de familie, fotografii de călătorie, valize, geamantane, fișete, ceramică, covoare, scoici, pipe, cărți, reviste, tăieturi din ziare, cataloage de comandă, mostre...*, Beatriz Colomina, *Privacy and Publicity. Modern Architecture as Mass Media*, MIT Press, 1996, p. 2.

³ Această a nouăsprezecea întâlnire a fost posibilă prin parteneriatul cu Cité de l'architecture et du patrimoine, Institut national d'histoire de l'art, Centre des monuments nationaux și cu sprijinul Ministerului Culturii și Comunicării din Franța.

⁴ Lista completă a întâlnirilor și a publicațiilor rezultate la <http://fondationlecorbusier.fr/corbuweb/default.aspx> (accesat la 17 iulie 2020).

⁵ În iulie 2016, în întâlnirea Comitetului Patrimoniului Mondial care a avut loc la Istanbul, a fost sancționată înscrierea operei construite a lui Le Corbusier în patrimoniul mondial, în urma unei campanii care a durat aproximativ 15 ani și a implicat un efort concertat al mai multor țări (Franța, Elveția, Germania, Belgia, Argentina, Japonia și India). Această decizie a văzut recunoașterea calității operei arhitectului drept *o contribuție excepțională la Mișcarea Modernă*, înscrisă într-o serie de șaptesprezece clădiri sau ansambluri care stau mărturie împreună pentru valoarea universală excepțională a operelor lui Le Corbusier și rolul hotărâtor pentru evoluția arhitecturii și a urbanismului în secolul precedent. Pentru lista completă a celor șaptesprezece opere și pentru explicarea rolului fiecăreia în definirea întregului, vezi lecorbusier-worldheritage.org. De asemenea, pentru o scurtă expunere a parcursului dosarului de clasare, vezi Olivier Poisson, *L'inscription de l'œuvre de Le Corbusier au patrimoine mondial. L'œuvre architecturale de Le Corbusier: une contribution exceptionnelle au Mouvement Moderne, une proposition d'inscription sur la liste du patrimoine mondial de l'UNESCO (2002-2015)*, la lecorbusier-worldheritage.org/inscription-histoire/details/ (accesat la 17 iulie 2020).

⁶ Christine Mengin, consilier științific pentru istoria arhitecturii la Institut national d'histoire de l'art (INHA) și secretar general al Fondation Le Corbusier, în perioada organizării întâlnirii și editării prezentului volum.

Le Corbusier pare să fi avut o relație capricioasă cu timpul: pe de-o parte progresist convins, promovează înnoirea cu prețul distrugerii trecutului (Plan Voisin), pe de altă parte, trăgându-și seva creatoare și ideile inovatoare din vestigii antice sau medievale (Acropola Atenei sau mănăstirea cartusiană din Galluzzo, Florența); pe de-o parte, adept al modernizării extinse la scara peisajului (proiectele pentru orașele Americii de Sud sau cele pentru Alger), capabil pe de altă parte să îngrijească și să potențeze prin proiectele lui elemente naturale fără vârstă (Unité d'Habitation din Marsilia, Mănăstirea la Tourette, capela Notre Dame du Haut); de asemenea el încearcă nerăbdător cele mai noi tehnologii, folosind totodată și tehnici tradiționale păstrate din vremi imemorabile. Totuși, ca autor de cărți, chiar dacă forma cărților lui îmbracă deseori haine grafice revoluționare și promovează idei provocatoare, Le Corbusier se revelează în multiple feluri preocupat de rezultatul acumulării, de construirea răbdătoare a unui întreg teoretic. Aceasta transpare atât din conceperea unor titluri ca elemente ale unei serii care progresează lent, continuu către un întreg (colecțiile *L'Esprit nouveau*, *Carnets de la recherche patiente*), cât și, mai transparent, din publicarea încă din timpul vieții a volumelor de opere complete.¹ Același interes de a își formula întreaga experiență creatoare sub semnul coerenței, a unității pe care doar un proiect personal urmărit cu asiduitate îl poate conferi, apare spre finalul vieții, mai nuanțat, prin forțarea unor sinteze artistice remarcabile care intersectează și cumulează activitatea arhitectului—practician și teoretician—și pe cea a artistului—pictor, sculptor, grafician (Les Plans Le Corbusier de Paris: 1956–1922 sau Atelier de la recherche patiente). Tot el, pune bazele Fundației Le Corbusier, încă din timpul vieții, și decide să păstreze și să inventarieze tot—orice are legătură cu activitatea sa profesională, dar și tot ce se leagă de viața lui personală sau privată.²

Din toate aceste ultime preocupări se distinge atenția arhitectului pentru propria posteritate. În acest context, era numai firesc ca Le Corbusier să nu fie indiferent cu privire la devenirea clădirilor sale, în aceeași măsură în care și-a dovedit de-a lungul vieții interesul pentru păstrarea și promovarea celorlalte fațete ale personalității sale creatoare. Dar dacă Fundația Le Corbusier s-a putut preocupa de-a lungul anilor în mod remarcabil de păstrarea și îngrijirea arhivelor, cărților sau operei plastice aflate în patrimoniul său, conservarea și restaurarea operei construite se lovește de mai multe obstacole. Clădirile care alcătuiesc moștenirea construită a lui Le Corbusier acoperă multiple perioade de creație, au proprietari distincți, cuprind programe arhitecturale foarte variate și se întind pe mai multe continente, plasate fiind în mai multe țări, cu diferențe notabile în ceea ce privește modul de abordare a conservării patrimoniului.

Pentru a ataca acest subiect într-o manieră cât mai nuanțată, restaurarea operei construite a lui Le Corbusier a devenit subiectul unui colochiu din seria *Rencontres de la Fondation Le Corbusier*, care a avut loc în aprilie 2015, la Paris. Organizate în parteneriat cu mai multe instituții culturale prestigioase a căror preocupare se intersectează adesea în mod fertil cu domeniile edificării³, întâlnirile Fundației Le Corbusier – dintre care, cea din care a rezultat această publicație este a nouăsprezecea – adună profesioniști din mai multe domenii interesați să împingă mai departe stadiul cunoașterii în ceea ce privește opera construită, scrisă sau plastică a lui Le Corbusier. De-a lungul timpului, subiectele acestor întâlniri s-au concentrat asupra aprofundării cunoștințelor despre biografia lui Le Corbusier (*La Suisse, les Suisses* în 2005, *Moments biographiques* în 2006, *L'invention d'un architecte. Le voyage en Orient* în 2011), asupra interpretarea pozițiilor teoretice (*La Nature* în 1991, *La ville, l'urbanisme* în 1995) sau asupra unui grup de proiecte (*Visions d'Alger* în 2012), dar au abordat cel mai adesea aceste teme într-o manieră transversală, care să permită intersecții și ramificații fecunde între diverse arii disciplinare, de natură a zugrăvi o imagine mai fidelă a autorului, în ciuda—sau poate tocmai din cauza—aparentelor contradicții sau inconsecvențe specifice lui Le Corbusier.⁴

Având loc în 2015, cu un an înaintea includerii operei arhitecturale a lui Le Corbusier în patrimoniul mondial al UNESCO⁵, colochiul *L'œuvre à l'épreuve de sa restauration* [Opera în fața probei restaurării] trădează încă din titlu preocuparea pentru cercetarea și dezbateră problematicilor care se deschid în fața încercării restaurării operei construite. Mai precis, cum anunță în introducere editorul volumului, Christine Mengin⁶, întâlnirea a urmărit să adune experiența restaurărilor în curs sau încheiate, să pla-

7 *Bâtiments civils et palais nationaux (BCPN)*—clădiri publice și palate naționale—este o categorie de clădiri de utilitate publică instaurată în vechime și care a supraviețuit în Franța până spre sfârșitul secolului 20. Din acest statut derivă o sumă de obligații legate (printre altele) de desemnarea profesioniștilor cu drept de a semna intervenții, dar și drepturi, și în mod particular, un buget pentru întreținere. Categoria desemna mai degrabă valoarea bunului imobil pentru statul care și asumă întreținerea și folosirea lui, și nu reprezintă o recunoaștere a valorii patrimoniale a edificiului. Vezi și <https://francearchives.fr/findingaid/ddbb5a-55111b77510eac266f7d9360d7e712e93e> (accesat la 17 iulie 2020).

8 François Goven, „La patrimonialisation de l'architecture de XXe siècle en France (d') après Le Corbusier”, în Christine Mengin (dir.), *Le Corbusier. L'œuvre à l'épreuve de sa restauration*, Éditions de la Villette, pp. 28, 32.

9 *Ibid.*, p. 33.

seze ideile generate în cercetări sau discuții conexe restaurărilor în relație cu problematica mai amplă a intervențiilor asupra patrimoniului secolului 20 și în fine să le încadreze în contextul mai amplu al dezbaterilor contemporane în domeniul restaurării și conservării.

Dintr-un început introducerea anunță intersecțiile complicate ale problematicilor specifice restaurării arhitecturii moderne pe care volumul își propune să le abordeze: particularități care țin de pierderea substanței originare a operei în urma intervențiilor succesive; situațiile în care arhitectul a intervenit o a doua oară, la distanță în timp, asupra clădirii; dificultățile adaptării arhitecturii moderne la noi utilizări, dar și la noi standarde în domeniul construcțiilor; provocarea de a integra mecanismele proprii ale restaurării cu eforturile de cercetare și documentare ale operei; responsabilitatea de a documenta evoluția în timp a clădirilor, cuprinzând și lucrările de restaurare, ca sursă primară pentru istoria arhitecturii; problema specifică cazului Le Corbusier de a urmări și lucra într-un context internațional, în care doctrinele și practicile diferă în mod semnificativ; tema desăvârșirii operelor nefinalizate înainte de dispariția autorului, alături de chestiunea reconstrucției operelor temporare dispărute, sau pur și simplu a reconstrucției operelor nerealizate. Toate acestea și încă alte subiecte sunt abordate în volum într-o succesiune care geometrizează articolele teoretice, încadrându-le în trei categorii flexibile — Exterioare/Interioare, Opacitate/Transparentă și Finalizări și proiecte — punctate de intervenții mai tehnice care dau seama despre experiențele restaurărilor casei duble La Roche-Jeanneret, a clădirii Cité de Refuge realizată pentru Armata Salvării și a imobilului Clarté.

Acest cuprins consistent este precedat de un prolog triplu care stabilește punctele de pornire ale discuțiilor care urmează. Mai întâi, Bruno Reichlin amintește—alături de rolul conferit fundației de fondatorul ei în salvagardarea patrimoniului construit al lui Le Corbusier — de sarcina de a veghea asupra unei mai fertile intersecții dintre cercetarea istorică și restaurarea. El atenționează asupra faptului că multiplele documente din arhive care privesc derularea proiectelor și șantierelor—corespondența cu constructorii sau cu furnizori de diverse materiale și echipamente, corespondența cu clientul în timpul proiectării, în timpul șantierului sau după finalizarea execuției — toate constituie o resursă inestimabilă de informații de natură a nuanța orice demers de restaurare în sensul unei mai bune înțelegeri a proiectului inițial, a contextului profesional în care se înscrie, a conjuncturilor sale particulare și a contingentelor care i-au influențat parcursul.

A doua parte a prologului, contribuția lui François Goven, Patrimonializarea arhitecturii secolului al XX-lea după Le Corbusier, tratează eforturile lui Le Corbusier în ultimi ani de viață în sensul recunoașterii valorii clădirilor sale și rememorează rolul hotărâtor al arhitectului în dezbaterile din epocă cu privire la extinderea ideii protecției patrimoniale asupra clădirilor recente. În urma unor dezbateri intense și a unei campanii internaționale, în 1964 vila Savoye este salvată de la demolare și înscrisă pe o listă intermediară⁷, deschizând astfel calea ideii salvagărdării patrimoniului modern, în final, sancționată prin înscrierea în listele monumentelor istorice a unui număr de aproximativ treizeci de clădiri, în 1966. Hotărât să-și vadă lucrările protejate și capabil deopotrivă să inflameze dezbaterile și să monteze rețele profesionale locale și internaționale, Le Corbusier influențează decizia finală în favoarea aprecierii patrimoniului modern și prin relațiile personale pe care la întreține cu André Malraux (numit Ministru al Culturii în 1959), cu André Wogenscky sau Ionel Schein (ambii membri ai comisiei numită a Monumentelor moderne în 1963)⁸. Alături de opere arhitecturale realizate la cumpăna secolelor 19–20, primele lucrări ale lui Le Corbusier intră astfel în listele patrimoniului național alături de alte opere ale lui Auguste Perret, Robert Mallet-Stevens, Pierre Chareau.⁹

Înceind prologul, articolul lui Jacques Sbriglio intitulat Restaurare: starea de fapt enumeră intervențiile cunoscute și documentate asupra clădirilor și ansamblurilor lui Le Corbusier, identifică direcțiile esențiale în care a activat fundația în sensul restaurării (sau pregătirii și documentării restaurării). Nu în ultimă instanță, Sbriglio caută să traseze liniile generale ale unei tipologii și periodizării capabile să împartă activitatea de edificare a lui Le Corbusier în etape distincte, caracterizate de clădiri cu probleme înrudite și solicitând tipuri de intervenții similare, avertizând totodată asupra caracterului potențial înșelător al acestor clasificări.

10 Cu excepția a două apartamente, majoritatea interioarelor locuințelor (celulelor) Unității de locuit nu sunt supuse unui regim de protecție patrimonială, acest regim fiind rezervat ansamblului exteriorilor și spațiilor comune. Pentru efectele clasării imobilelor de locuit ale lui Le Corbusier asupra locuitorilor vezi Sylvette Denéfle, Sabrina Bresson, Annie Dussuet, Nicole Roux, *Habiter Le Corbusier. Pratiques sociales et théorie architecturale*, Presses Universitaires de Rennes, 2006, pp. 280–296.

11 Aceste suprafețe nu erau cu adevărat albe, ci în culori foarte deschise (rezultate din folosirea varului sau cimentului alb în amestecurile diverselor mortare). Ele au părut albe în fotografiile alb-negru ale perioadei. Pentru un studiu aprofundat al perioadei vezi Tim Benton, *The villas of Le Corbusier and Pierre Jeanneret, 1920–1930*, Birkhäuser, 2007.

12 Apartamentul a fost folosit aproximativ 20 de ani de fostul secretar al lui Le Corbusier, André Wogenscky, conform Giulia Marino, „Les multiples vies de l'appartement-atelier du 24 NC: histoire, projet, méthode”, în Christine Mengin (dir.), *op. cit.*, p. 149.

13 Sintagma greu traducibilă face parte din acele nume pe care Le Corbusier le dă unora dintre elemente clădirilor sale cărora le conferă funcții multiple, greu încadrabile în categoriile deja consacrate. Panou de umbrire și fereastră totodată, acest tip de element a fost deseori tradus ca *brise-soleil* (și pronunțat aproape întotdeauna greșit, falsificându-i sensul), însă această traducere generalizează și neglijează efortul lui Le Corbusier de a nuanța și defini distinct noile elemente ale vocabularului său arhitectural: *pan de verre climatique*, *pan de verre ondulatoire*, *pan de verre combinatoire*, *canon de lumière* etc.

Prima parte a volumului, cea dedicată cuplului Exterior/Interior cumulează contribuții care abordează (în ordine) problematica salvării interioarelor clădirilor, restaurarea Unității de locuit de la Marsilia, în urma incendiului din 2012, și investigarea alcătuirii suprafeței puriste a vilelor anilor 1920 (în vederea restaurării). În ciuda trăsăturilor comune ale celor trei articole, interesul grupării celor trei rezidă tocmai în ramificațiile diferite pe care cei trei autori le urmăresc. Astfel, Roberta Grignolo urmărește redarea interiorului, problematizând (după Peter Thornton) chestiunea densității înțeleasă succesiv în multiple chei teoretice—care derivă din preocupările lui Le Corbusier în perioadă—ca rezultat al unui proces de asamblare, ca aglomerare dinamică a percepțiilor, ca echipare mecanizată, sau ca rezultat perceptiv al utilizării expresivității brute a materialelor utilizate. Astfel, conceptul densității îi permite să problematizeze tensiunea dintre doctrinele restaurării și inteligibilitatea rezultatului, din perspectiva vizitatorului. În continuare, François Botton tratează mai degrabă aspectele tehnice ale restaurării Unității de locuit, însă într-un comentariu în care raportul se împletește cu evaluarea impactului psihologic asupra locuitorilor — parteneri esențiali ai prezervării vieții în Orașul radios.¹⁰ În articolul său intitulat *Suprafața puristă*. De la Esprit Nouveau la vila Savoye, Anna Rosellini cumulează informații din arhive și din cercetări de laborator sau in situ pentru a discuta în detaliu din ce erau realizate în fapt suprafețele faimoaselor vile albe ale anilor 1920¹¹—tipuri de tencuieli, mortare și tratamentele lor — documentând totodată cu rigoare metoda lui Le Corbusier de a alege și testa diversele soluții tehnice disponibile.

Binomul Opacitate/Transparență se deschide cu articolul lui Franz Graf despre Materialitatea transparenței: de la concepție la restaurare (1916–2015), tratând deschiderile din operele lui Le Corbusier. Tâmplării, tipuri de sticlă, vitraje complexe, panouri opace, vitralii, cărămizi de sticlă etc. sunt toate documentate deopotrivă pentru a decela sensul folosirii lor inițiale și pentru a inventaria situațiile în care parte din materialele originare se păstrează. Aidoma altor contribuții din volum, articolul combină într-o manieră remarcabilă sursele obișnuite pentru operele lui Le Corbusier cu cele care privesc manufacturi, ateliere sau tehnologii ale perioadei alcătuind împreună o istorie a tehnicilor și tehnologiilor modernismului. Intersectându-se parțial cu narațiunea precedentă, Giulia Marino vorbește despre Viețile multiple ale apartamentului-atelier din 24NC. Apartamentul și atelierul în care Le Corbusier a locuit începând cu 1934 și până la moartea sa în 1965 reprezintă un studiu de caz deosebit de complex pentru restaurare (finalizată în 2016). Primul motiv pentru aceasta ține de multiplele transformări pe care apartamentul-atelier le-a suferit atât în cei treizeci de ani în care l-a folosit Le Corbusier, cât și în perioada care a urmat, până la clasarea acestuia în 1972¹². Un al doilea motiv ține de amestecul greu de delimitat între valoarea operei construite și cea dată de faptul că apartamentul a jucat deopotrivă rolurile de spațiu personal, intim și atelier ale arhitectului-artist. Articolul motivează în final alegerile restauratorilor asumate împreună cu un plan muzeografic de natură să susțină și în timp transmiterea unui cât mai mare număr al avatarurilor apartamentului și ilustrează încă o dată deopotrivă dificultățile procesului, cât și rezultatul voit exemplar al unei restaurări cheie pentru moștenirea lui Le Corbusier. Încheind triada acestei părți, articolul Margaridei Quintă vorbește despre implicarea lui Le Corbusier în realizarea Ministerului brazilian al educației și al sănătății publice (proiect desăvârșit de Lucio Costa) concentrându-se asupra chestiunii conservării unui element cheie al fizionomiei clădirii: le pan de verre climatique.¹³ Teren fertil al experimentelor moderne, Brazilia îmbrățișează arhitectura modernă încă din deceniul al patrulea, sincronizându-se astfel cu vizita lui Le Corbusier și cu dezbaterile despre viitorul sediu al ministerului. Contribuția contrastează cu cele care alcătuiesc restul volumului pentru că mută discuția restaurării într-un alt spațiu cultural față de cel francez sau european, dar și pentru că tratează o operă legată numai indirect de numele lui Le Corbusier. Nu mai puțin, articolul aduce în discuție mijloacele (care pot părea) rudimentare ale modernismului interbelic pentru a face față diferitelor provocări climatice, o temă care, conjugată cu problematica restaurării, capătă deosebită relevanță în contextul actual.

Cea de-a treia parte a volumului, Finalizări și proiecte, plasează restaurarea operei lui Le Corbusier în contextul mai amplu al restaurărilor arhitecturii moderne fie prin contribuția lui Bernard Bauchet concentrată asupra temeii spațialității, prin comparația cu problemele subîntinse de reabilitarea grupului școlar Karl Marx din Villejuif al lui André Lurçat, în contribuția Christianei Schmuckle-Mollard, sau prin observarea practicilor germane puse în aplicare atât în cazul ansamblului de la Weissenhof Siedlung din Stuttgart, cât și în cazul mai problematic al reconstrucției locuinței directorului de lângă clădirea școlii Bauhaus din Dessau, ultimele urmărite cu ajutorul textului lui Friedemann Gschwind. În paralel, contribuția lui Bernard Zumthor despre edificarea și restaurarea imobilului Clarté din Geneva scoate în evidență pe de-o parte rolul investitorului original, și pe de altă parte pe cel al proprietarilor subsecvenți în procesul de restaurare finalizat în 2009. Nu în ultimă instanță, asigurând tranziția către următoarea contribuție, articolul ridică, fie și în mod sumar, problema contradicției dintre deontologia restaurării și esența funcțională, ancorată într-un prezent perpetuu a teoriei mașinii de locuit. Poate mai mult decât în alte situații pe care istoria le oferă ca exemple, pentru cazul modernismului această problemă nu pare să-și poată găsi cu ușurință decât răspunsuri conjuncturale care întrețin vii dezbaterile profesionale. În continuitate cu aceste întrebări, Jean-Louis Cohen tratează subiectul reconstrucțiilor operelor dispărute și clasează inițiativele de a construi după moartea arhitectului proiecte nerealizate. Într-un tur de forță în care-l plasează judicios pe Le Corbusier în mai largul context al arhitecților moderni de primă mână, Cohen discută posteritatea arhitectului sub titlul Le Corbusier după Le Corbusier: de la neterminat la neconstruibil, nuanțând în mod subtil între cazul finalizării bisericii Saint Pierre din Firminy, reconstrucția pavilionului Esprit Nouveau la Bologna în 1977, și mai recente inițiative de a reconstrui pavilionul Philips sau de a realiza palatul Guvernatorului din Chandigarh. Ținând cont de evoluția întotdeauna imprevizibilă a șantierelor sale și de investiția creativă continuă a lui Le Corbusier până la finalizarea lucrărilor, Cohen argumentează vehement în defavoarea realizării în mărime naturală a unor machete mult prea seci care ar reduce complexitatea și poezia operelor lui ¹⁴ și atrage atenția în schimb asupra stadiului precar în care se găsesc încă numeroase dintre operele arhitectului în așteptarea restaurării.

Volumul se încheie cu eseu lui Carlo Olmo despre Memorie și reminiscență în restaurarea operei lui Le Corbusier sau nevoia revenirii asupra vechii discuții asupra modernizării modernității. Compozit, indecis, interogativ, acest eseu pleacă de la observația—pe care o extrage din suma contribuțiilor precedente—asupra lipsei inocenței restaurării, a istoriei și a istoriei arhitecturii. Scrierea și rescrierea istoriei arhitecturii se face în contemporaneitate inclusiv prin angajarea restaurării în jocul politic al atribuirii de valoare. Valoarea culturală de altfel joacă și într-o piață economică a patrimonializării care deturneză cu ușurință sensul original al operelor, cel pe care restaurarea în formele ei cele mai savante nu îl poate decât sugera, substituind deseori imaginea comercială opereii construite (și restaurate). Acesta este sensul în care Olmo se întreabă și întreabă continuu, stăruitor cu privire la sensurile restaurării, sintetizând astfel metaforic suma contribuțiilor din volum și sugerând că maniera în care opera lui Le Corbusier se comportă în fața probei restaurării se găsește în și printre rândurile articolelor deja parcurse, și nu doar în materia construită însăși.

Dificil de sintetizat într-o manieră neechivocă, subiectele, metodele și ideile care alcătuiesc volumul se intersectează cu sens în actul efectiv al intervenției de restaurare și punere în valoare a operei construite a lui Le Corbusier. În același timp, ele trimit continuu în afara lui — la istoria modernismului, la conceptualizarea și intervenția asupra patrimoniului modern, la istorii secunde ale materialelor, tehnicilor sau tehnologiilor folosite etc. Mai presus de orice, articolele pe care volumul le adună probează calitatea și cantitatea exegezelor și cercetărilor pe care creativitatea, talentul, dar cu siguranță și celebritatea lui Le Corbusier le adună și rolul pe care fundația care-i poartă numele îl joacă cu perseverență în instrumentalizarea acestei cunoașteri pentru revizitarea trecutului, pentru definirea prezentului și identificarea viitorului lucrărilor sale.